

150 yıl öncesinden bir öğrenci hareketi ve bir Türkçe tıp sözlüğü öyküsü

Dr. Lütfü Hanoğlu

1962'de Manisa'da doğdu. 1985'te Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Mecburi hizmetini 1985-88 yılları arasında pratisyen hekim olarak Mardin'in Silopi ilçesi'nde yaptı. 1988-92 arasında Bakırköy Ruh ve sinir Hastalıkları Hastanesinde Nöroloji İhtisası yaptı. 1993-2000 yılları arasında Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi 3. nöroloji kliniğinde başasistan olarak çalıştı. 1996'da Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi nöropsikoloji laboratuvarı ve davranış nörolojisi konsültasyon polikliniğini kurdu ve yönetti. 2000 yılından itibaren devlet hizmetinden ayrılarak özel sektörde çalışmaya başladı. Hanoğlu halen Özel Nisa Hastanesi'nde çalışmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda başlayan siyasi gerilemelere paralel olarak bilimsel alanda da durgunluk ve gerileme ortaya çıkmış, bu durum XVIII. yüzyılda da sürmüştü, buna karşın Avrupa'da bilim hızla gelişmeler yenilikler gösterirken Osmanlı bunu takip edememiştir. Eski dünya değişmiş, bilimi de sürükleyen ileri düzey, liderlik

sona ermiştir. Bir zamanlar başarı, refah ve egemenliği getiren geleneksel usullerinin artık işe yaramadığı ya da daha iyilerinin başka yollarla ortaya çıktığına tanık olunmuştur. Hayatta kalmak için bu usul ve düşüncelerin alınmasına razı olunmuş ise de onların nasıl alınıp bünyeye uydurulacağı, bir türlü çözülemeyen ve her çözüm çabası ile yinelenen büyük bir problem halini almıştır. Bu düzeltme çabaları belki de bu gün de süren her şeyin başlangıcıdır. Tıp için de

sonuçta öyle bir nokta gelmiştir ki, geleneksel tabip ve usullerin yanında yeni tarzda hekimlik denilen ve Avrupa'dan gelen bir tarz ortaya çıkmıştır. Halk bu hekimlere ve bu bilgiye rağbet eder olmuş, ordunun sıhhatte ve diri tutulmasını, savaş gücünü korumasını eski usuller ve hekimler sağlayamaz olmuştur.

Bu noktada önemli bir köşe taşı, Süleymaniye Tıp Medresesi çıkışlı Şanizade Ataullah Efendi'nin (1769 – 1826) ilk

Namık Kemal, 1866 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayımlanan "Türkçe Tababete Dair Makale'i Mahususa" başlıklı yazısında yeterince bilinmeyen bir dilde yapılacak öğrenimin eksik kalacağını söyler, bizde de tıp eğitiminin Türkçe olması gerektiğini savunur. Buna karşılık Frenk hekimlerin Gazette Medicale d'Orient'da yayımlanan yazılarında Tıp eğitiminin "yavan, ilkel bir dil olan Türkçe" ile anlatılamayacak düzeyde yüksek bir bilim olduğunu savunmaları bu gün için de manidar görünmektedir.

kez hiçbir geleneksel kaynağa atıfta bulunmadan tamamen Batı kaynaklarına dayalı yeni bir tıp kitabı yazmış olmasındır. Şanizade Ataullah'ın yazdığı 5 kısımdan oluşan "Hamse-i Şanizade" fizyoloji, patoloji, cerrahi ve farmakoloji bölümlerini içeriyordu.

Hayatta kalmak için mecburen Batıdan gereken bilgi ve teknik alınmalı, bu alanda hızla gelişen yenilikler takip edilmeli, yerli bünyeye uydurulmalı, geleneksel eğitim tarzları ve bilgileri tüm bunlara uygun hale getirilmeliydi. Bunun en uygun ve hızlı bir biçimde nasıl yapılacağına ilişkin sorun ve tartışmaları bugün hâlâ yaşamaya devam ediyoruz. Bugün bile yaşadığımız fikir ayrılıklarının ve farklı/karşıt çözüm önerilerinin kaynaklarını da örneklerini de o dönemde bulmak mümkün görülüyor.

II. Mahmut (1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının hemen ardından mühendishane ile birlikte orduya hekim yetiştirmek amacıyla 1827' de bir Tıphane ile 1832' de Cerrahhane kurdu. Sivil kesimin doktor ihtiyacını ise, Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1541) kurulmuş olan Süleymaniye Külliyesi'ndeki Tıp Medresesi karşılan-

maktaydı. Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve Avrupa ile aradaki farkı bir an önce kapatmak için gösterdiği şiddetli istek ve acelenin zorlamasıyla ve eğitici kadrosunun az sayıdaki Müslüman hoca dışında kalan büyük bölümünün yurt dışından getirilen hocalar, İstanbul'da yaşayan Fransızca bilen Frenk doktorlar ve Osmanlı tebaasından Levanten doktorlardan oluşmasından dolayı, bu okulda eğitim Fransızca yapılmaya başlamıştır.

Sultan II. Mahmut'un 17 Şubat 1839'da, Galatasaray'a taşınan Mekteb-i Tibiye-i Adliye-i Şâhâne'nin açılışında öğretim üyeleri ve öğrencilere yaptığı konuşmada sadeleştirilmiş olarak aktaracağımız söyledikleri, içinde bulunulan şartları, ihtiyaçları ve hedefleneni göz önüne sermektedir.

"Benim sizlere Frenkçe tedristen mak-sadım, Fransız dili öğretimi yaptırmak değildir. Fenni tıbbi, refte refte lisanımıza almak, ondan sonra da Osmanlı ülkesinin dört bir yanına Türkçe olarak yaymaktır... 'Şimdi bizim dilimizde, kitaplarımızda sağlık bilimleri yok mu ki onu yabancı bir dilde okuyalım' sorusunun zihninizde canlandığını biliyorum. Bu konuda size katılmakla birlikte; şimdilik, karşılaşılan sorunlar ve güçlükleri belirtmek, soruya karşılık olarak da; bu durumun yakın bir gelecekte düzeltilmesini bekleyip dilediğimi söylemek istiyorum. Bizde de sağlık bilimleri ile ilgili pek çok kitap vardır. Avrupalılar başlangıçta hekimliği bu kitapları kendi dillerine çevirtip öğrenerek aldılar. Ancak Arapça yazılmış olan bu kitapların bir süreden beri gözden geçirilerek tıp eğitimi ve öğretimi konularında kullanılmamasında özen gösterilmediğinden, ayrıca bilimsel terimleri bilen kişiler de giderek azaldığından, bu kitaplar bir yana itilmiş durumda bulunmaktadır. Bunların incelenip sağlık bilimini tümüyle asıl dilimiz olan Türkçeye aktarmak şimdi sınırlara katlanmanın yanı sıra uzun bir süreyi de gerektirmektedir. Avrupalılar ise, bu bilimi Arapça kitaplardan kendi dillerine aktardıktan sonra yüzyılı aşkın bir süredir bu alanda gelişmeler göstererek, öğrenim yöntemleriyle kurallarını kolaylaştırmışlar; sonradan birtakım yeni buluşlarını kendi kitaplarına eklemişlerdir. Şimdi Arapça tıp kitapları, onlarınkine göre bir ölçüde eksik gibi görünmektedir. Bu eksikliklerin öbürlerinden yararlanılarak giderilmesini göze alsak bile, Türkçeye birdenbire aktarma yapılamayacak, en az 10 yıl dolayında Arapça öğrenimi, sonra da en azından 5-6 yıl tıp öğrenimi yapmaya gerek duyulacaktır. Bizim ise bir yandan ordu ile ülkenin gereksinme duyduğu yetenekli hekimleri yetiştirip gerekli hizmetlerde kullanırken bir yandan da sağlık bilimini tümüyle dilimize alıp gerekli yapıtları Türkçe olarak orta-

ya koymaya çalışıp çaba göstermemiz gerekmektedir."

Okul, ilk mezunlarını 1843 de vermiştir. Ama bu heves ve çabaların beklenen sonucu vermediği gibi ciddi bir tartışma ortamına yol açtığını görüyoruz. Öncelikle, bir türlü istenilen ölçüde ordunun hizmetine verilebilecek hekim mezun edilememiştir. 1839'da ilan edilen Tanzimat ile azınlıkların da Tıbhane-i Amire'ye girme hakkı kazanmasıyla, yabancı dil bilgileri sayesinde hoca ve öğrencilerin çoğunluğunu yerli gayrimüslimler oluşturmaya başlamıştır.

Tıp eğitiminin Türkçe olarak yapılacağına savunan ve Fransızca bilen Hıristiyan hoca ve öğrenciler, okulun içindeki ve devletteki yönetime hâkim durumdadır. Ama Mekteb-i Tibbiye Nezareti'ne tayin edilen Cemaleddin Efendi, istenilen sayıda ve güvenilebilecek Türk hekimini yetişmemesinde, öğretimin Fransızca yapılmasının büyük etkisi olduğunu düşünmektedir. Cemaleddin Efendi, 1856 tarihinde mevcut öğrencilerin en kabiliyetli ve çalışkanlarından bir grubu eğiterek tercüme yoluyla Türkçe tıp kitapları hazırlayabilecek bir kadroyu oluşturmak üzere "mümtaz sınıf" adını verdiği bir sınıf açar. Ancak okulun nezaretine Hayrullah Efendi'nin tayin edilmesinden sonra bu sınıf lağvedilir. Yine de bu konuda çalışmalar devam eder. Kırmızı Aziz, Vahit, Hüseyin Remzi, Servet, Nedim, İbrahim Lütfi, Bekir Sıtkı beyler ve diğerleri Türkçe tıp dili üzerine araştırmalarını sürdürürler. Böylece, Osman Saib Efendi'nin 'Ahkâmü'l-Emrâz' adlı eseri ve 'Kolera Risalesi'ni, Şânîzâde'nin bazı kitaplarını, Dr. Bernard'ın Türkçe yayınlanan 'Bursa Kaplıcaları'ni ve Hayrullah Efendi'nin kitaplarını incelediler. Sonuçta Türkçenin, Fransızca tahsil etmekte oldukları tıp bilimini ifade edilebileceğine kati olarak kanaat getirirler. Anlaşılan Türkçe tıp eğitimi isteyen öğrenci ve hocaların bu hazırlıklarından sonra Tıp eğitiminin hangi dilde yapılacağı meselesi, okulun Türk ve yabancı hocaları arasında 1860'lı yıllardan itibaren ciddi biçimde ve açıktan tartışılmaya başlamıştır.

İlk atak Fransızca cephesinden gelir. 1860'ların sonlarına doğru, aralarında bir tek Türk hekimin bile bulunmadığı 39 hekim, 'Societe imperiale de Medecine' (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) adıyla bir dernek kurarlar. Gazette Medical d'Orient adlı Fransızca bir dergi yayımlayan dernekteki konuşmalar da Fransızca yapılıyordu. Buna karşı, yarıda adı geçen öğrenciler, tıp eğitiminin Türkçe olması, tıp kitaplarının Türkçeye çevrilmesi, halka yararlı tıp bilgilerinin Türkçe yazılması gerektiğini, ayrıca bilgi ve düşüncelerin Türkçe tartışılacağı bir tıp gazetesine ihti-

yaç olduğunu savunarak, dâhiliye kliniği muallim muavini Binbaşı Dr. Ahmed Ali Efendi'yi ikna ederler. Öğrenciler ve Dr. Ahmed Ali Efendi birlikte bir tüzük hazırlarlar. Nihayet 1862'de "gizli" olarak dernek kurulur. Bu yeni cemiyet, hiçbir Türk hekimin üye yapılmadığı "Cemiyet-i Tıbbiye-Şahâne'ye karşı oluşturulmuştur. 1865 yılında Hekimbaşı Salih Efendi ikinci defa mektep nazırı olunca, gizli cemiyet şeklinde çalışılmasını uygun görmez ve 1866 da gizli dernek, "Cemiyet-i Tıbbiye-Osmaniye" adıyla resmi hale gelir.

Artık tıbbın Türkçe okutulması konusundaki mücadele açık ve daha şiddetli bir hale gelmiş, aydınlar da tartışmaya katılmışlardır. Örneğin Namık Kemal, 1866 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayımlanan "Türkçe Tababete Dair Makale'i Mahususa" başlıklı yazısında yeterince bilinmeyen bir dilde yapılacak öğrenimin eksik kalacağını söyler. Başlangıçta Avrupa'da öğretimin Latince olduğunu, daha sonra her ulusun kendi anadilinde tıp öğretimi yaptırmaya başladığını belirterek bizde de tıp eğitiminin Türkçe olması gerektiğini savunur. Buna karşılık Frenk hekimler, Türkçe eğitim aleyhindeki görüşlerini özellikle Gazette Medicale d'Orient'da yayımlamışlardır. Bu savunmaların özellikle Tıp eğitiminin "yavan, ilkel bir dil olan Türkçe" ile anlatılamayacak düzeyde yüksek bir bilim olduğuna dayandırılması bu gün için de manidar görülmektedir.

Sultan Mahmut'un konuşmasında söylediği gibi devletin ihtiyaçları acildir. Hem ordu, hem de sivil hizmetler için çok sayıda hekime ihtiyaç vardır. Bu mücadele Türkçe tıp eğitimi verecek sivil bir tıp mektebinin, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1867 yılında açılması ile sonuçlanır.

Askerî Tıbbiye'nin eğitim dili ise değiştirilmemiş, Fransızca olarak devam etmiştir. Ancak 1870 yılına gelindiğinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin hâlâ memleketin hekim ihtiyacını karşılayamadığı, eğitimin istenilen seviyede olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kurum, kuruluşundan itibaren geçen yaklaşık 40 senelik süreçte yüksek giderlere rağmen bekleneni verememiştir. Kaynaklarda, yılda ortalama sadece yedi doktorun mezun olduğu belirtiliyor. Tüm bunların sonucunda eğitim dilinin değiştirilmesi dâhil yeni tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de 1870 yılından itibaren eğitim dili Türkçe olarak değiştirilmiştir.

Ama tartışma muarızlar arasında sürmektedir. Rıza Tahsin'in 'Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye'sinden öğrendiğimize göre; Türkçe eğitimi savunanları "halyalperestler" olarak gören ve Türkçe

eğitim kararını "Türkiye'de askeri hekimliğin geleceği bakımından feci bir karar olarak tarif eden Frenk hekimlerin sert muhalefeti sürmektedir. Buna karşın Tıbbiye'nin muallimlerinin Fransızca eğitim yanlısı ecnebi hocalara karşı ortak kaleme aldıkları "layiha-i reddiye" Terakki Gazetesi'nde yayınlamışlardır.

Fransızca taraftarlarına en önemli yanıt, Cemiyet-i Tıbbiye-Osmaniye'nin eseri olarak 1873'de basılan ve tıp ve ilgili bilim dallarına ait terimleri toplu şekilde ihtiva eden Lügat-ı Tıbbiye'dir. Lügatin hazırlanması üç yıl sürmüştür. Lügatin hazırlanmasında Avrupa'da rağbette olan Fransızca Nysten adlı tıp lügati esas alınmıştır. Mustafa Münif Paşa bunu şöyle anlatıyor: "*İlmi tıbbiye dair tedrisata icap eden Fransız erbabi danışinin müellefatı ber güzidesini tercüme ve mütercim ve müelliflerin meydana koyacakları eserlerin Babil kulesine misal olmamak için istilahati tıbbiyeyi cami bir lügat kitabının telifine Cemiyeti Tıbbiyeyi Osmaniye azalığını ihraz eden rüesa ve üdebayı etibbaya büyük mükâfatlar tahsisile sarfı mesai-leri temin edilmiştir.*"

'Nysten'in tercümesi için, yani orada yer alan tıp terimlerinin Türkçeleştirilmesi için ilk hareket noktası klasik İslâm tıp literatüründen yararlanmak olmuştur. Bu maksatla İbn Sînâ'nın Kânûn'u, Zehravi'nin Tasrifî, Râzî'nin Hâvî'si gibi Arapça temel tıp kitapları incelenmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa dillerinden Osmanlıcaya tercüme edilmiş ve yeni tıbbi konu eden Türkçe kitaplar araştırılmış ve bu konuda en başta Şânîzâde Atâullah'm kitapları ile Mısır'da Mehmed Ali Paşa döneminde basılan bazı eserlerden faydalanılmıştır. Bundan sonra bir de lügat taraması yapılmış, 'Bianchi', 'Hançeri', 'Kazimirski' gibi sözlükler araştırılmış ancak bunlardan fazla faydalanılmamıştır. Meninski'nin Lâtince'den Arapça, Farsça ve Türkçeye olan lügatinden büyük ölçüde faydalanılmıştır. 'Vankulu', 'Ahteri', 'Burhân-ı Kâti' ve 'Lehçe-i Osmânî'den ve en çok da Asım Efendi'nin 'Kamus Tercümesi'nden faydalanılmıştır.

Osmanlı tabipleri klasik İslâm tıp literatüründe daha önce kullanılan bazı terimlerin kullanılışlarını daha belirgin hâle getirmişlerdir. Böylece daha önce bilinen konularda yeni terimler türetmeyi öngörerek mana karışmalarını önlemişlerdir.

Klasik tıp literatüründe karşılığı olmayan terimleri transkripsiyon yaparak aynen kabullenme yoluna gitmeden bu terimlerin manalarının karşılıklarını bulmaya çalışmışlardır. Bazı hallerde bir kelimenin Arapçasını ve Osmanlı harfleri ile aynen yazılışını koymuşlardır.

Böylece her iki kelimenin bir arada kullanılabilceğini belirtmişlerdir.

Doğal olarak sözlüğün hazırlanmasında karşılaşılan en büyük zorluk Nysten'in lügatinde olup da geleneksel kaynaklarda bulunmayan yeni terimlere karşılık belirlemek olmuştur. Cemiyet üyeleri bu zor durum karşısında bir takım terimler icat etme gereği duymuşlardır. Bazı terimleri ise aynen kullanma yoluna gittikleri görülüyor. Bu, en çok anatomi terimlerinde olmuştur. Geleneksel tıpta bilinmeyen prostat ve pankreas gibi organların isimlerini, Osmanlı harfleriyle yazarak Türkçeleştirmişlerdir. Benzer şekilde bir zorluk, kimyaya ait olan, yeni keşiflerin ortaya çıkardığı terimlerde olmuştur. Sonuç olarak sayıca gerek Osmanlı dönemi, gerekse Arapça yazılmış klasik tıp literatüründe bulunmayan birçok terim türetmişlerdir.

Çeyrek yüzyıl boyunca Osmanlı hekimlerinin tek sözlüğü olarak kullanılan "Lügat-ı Tıbbiye" zaman içerisinde doğal olarak eskimiştir. Sözlüğün 1900 yılında yine Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin eseri olarak "Lügat-ı Tıbbiye" adı altında yanlışlıklarını düzeltmek, eksikliklerini tamamlamak amacıyla Nysten sözlüğünün genişletilmiş son baskısı esas alınarak bu ilk Fransızca-Türkçe tıp sözlüğünün genişletilmiş ikinci baskısının yapıldığı görüyoruz. Kanımızca, 150 yıl öncesinden tıp eğitiminin dili ve bunun bilimsel zeminin oluşturulması için meslektaşlarımızın verdikleri mücadele üzerine sunduğumuz bu küçük kesit bu gün bizim için de ibretler içermektedir.

Kaynaklar

Ali Haydar Bayat. *Osmanlı Devletinde Tıp Eğitimi*. Ed. C. Yılmaz N. Yılmaz. *Osmanlılarda Sağlık*. Cilt I. Biofarma İlaç Sanayi İstanbul 2006 s.237-244

Binbaşı Elhac Rıza Tahsin. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*. (Eklemlerle hazırlayan Aykut Kazancıgil) Özel Yayınlar İstanbul 1991

Ekmeleddin İhsanoğlu. *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*. İletişim Yay./İstanbul 1996 s. 35

Ekmeleddin İhsanoğlu. *Tıp Dilinin Türkçeleştirilmesi Meselesi*. Ed. C. Yılmaz N. Yılmaz. *Osmanlılarda Sağlık*. Cilt I. Biofarma İlaç Sanayi İstanbul 2006 s.65-75

Mustafa Münif Paşa. *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin tarihçesi*. *Sihhat Almanaki* (Haz. Mahzar Osman) İstanbul 1933 s. 67-71

Nidai Sulhi Atmaca. *Türk Tıp Dilinin Tarihsel Gelişimi*. *Türk Tıp Dizini, Sağlık Bilimlerinde Sürekli Yayıncılık* – 2004

Okan Bölükbaşı. *Türkçe Tıp Eğitimi; Eski Ama Gerçekleşmiş Bir Hayalin, Elbirliği ile Yok Edilişi*. *Sted* 2004;13(11):415-417